

Piotr Ostański¹

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Teologiczny

„Eli, Eli, lema sabachthani” (Mt 27,46). Aramejskie wyrażenia w greckim tekście Nowego Testamentu

Prezentowany artykuł jest kontynuacją opracowania *Języki używane przez Jezusa na tle sytuacji językowej w rzymskiej Palestynie* opublikowanego na łamach „Wrocławskiego Przeglądu Teologicznego”². Autor nakreślił w nim realia językowe w Palestynie za czasów Jezusa i stwierdził, że wielu mieszkańców tych terenów było trójjęzycznych: mówili po aramejsku, hebrajsku i grecku³. Trudno jednak orzec, jaki był zasięg społeczny i terytorialny tych języków, jaką rolę odgrywał język grecki i w jakim stosunku pozostawały do siebie języki hebrajski i aramejski⁴.

Nie ma wątpliwości, że Jezus jako palestyński Żyd znał język aramejski⁵. Czy był to Jego język ojczysty?⁶ Czy w tym języku nauczał ludzi? Z całą pew-

¹ Ksiądz Piotr Ostański, ur. 1952, sakrament kapłaństwa r. 1977 w Poznaniu, kolejno wikariusz, kapelan szpitala wojewódzkiego i proboszcz. Doktorat 1990, habilitacja 2008. Od wielu lat związany z Papieskim Wydziałem Teologicznym w Poznaniu i Wydziałem Teologicznym Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Od 2014 pracuje na stanowisku profesora UAM. Jest współautorem monografii *Księga Dziejów Apostolskich* (1999) i autorem następujących książek: *Piszemy pracę magisterską. Przewodnik metodyczny* (1998; 2003), *Jak Biblia zamieszkała między nami. Dzieje tekstu biblijnego* (2000), *Bibliografia biblistyki polskiej. 1945-1999* (2002), *Objawienie Jezusa Chrystusa. Praktyczny komentarz do Apokalipsy* (2005), *Bibliografia biblistyki polskiej. 2000-2009* (2010), *Wierzę w Boga Ojca wszechmogącego. Kazania katechizmowe* (2014), *Bibliografia biblistyki polskiej. 2010 – 2013/2014* (2015).

² Zob. P. Ostański, *Języki używane przez Jezusa na tle sytuacji językowej w rzymskiej Palestynie*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 23(2015) 2, s. 45-74.

³ Por. C. Arnould-Béhar, *La Palestine à l'époque romaine*, Paris 2007; A. Tresham, *The languages spoken by Jesus*, „Master's Seminary Journal” 20 (2009) 1, s. 93.

⁴ Por. P. Muchowski, *Język codzienny Judei w I i II wieku w świetle rękopisów znad Morza Martwego*, „Scripta Biblica et Orientalia” 2(2010), s. 131.

⁵ Por. R. Bartnicki, *Dzieje głoszenia słowa Bożego. Jezus i najstarszy Kościół*, Kraków 2015, s. 75.

⁶ J. Barr sugeruje, że dla ustalenia ojczystego języka Jezusa należałoby przełożyć Ewangelie z greckiego na aramejski i hebrajski. Ten z tekstów, który okazałby się najbardziej zrozumiały, byłby językiem ojczystym Jezusa. Por. J. Barr, *Which language did Jesus speak? Some remarks of a semitist*, „Bulletin of the John Ryland Library” 53(1970) 1, s. 14-15. Okazuje się, że przekład

nością tak. Pierwszym językiem Jezusa był aramejski i w tym języku przemawiał do prostych ludzi. W tym też języku zaczęto zapisywać słowa (logiony) Jezusowe, które potem w odpisach krążyły wśród ludności, a później stawały się źródłem dla ewangelistów.

Rodzi się więc pytanie, czy oryginalnym językiem Nowego Testamentu, a przynajmniej Ewangelii, mógł również być język aramejski?⁷ Są uczeni, którzy uważają, iż Ewangelie oryginalnie powstały po aramejsku i że później zostały przetłumaczone na grekę. Takie opinie są jednak na ogół odosobnione⁸. Najczęściej uważa się, że Nowy Testament spisywali po grecku redaktorzy, którzy na co dzień posługiwali się dwoma albo i trzema językami, przy czym ich językiem ojczystym był właśnie aramejski⁹.

Jedyny dostępny dziś oryginalny tekst Ewangelii został spisany po grecku. Jego obserwacja prowadzi do ciekawych wniosków. Otóż został on zredagowany przez osoby, które pisząc po grecku zachowały swoje aramejskie nawyki językowe. Ilustracją może być nietypowy dla greki aramejski szyk wyrazów w zdaniu (orzeczenie – podmiot – dopełnienie), a także obecność takich skażeń w tekście greckim, które dają się w miarę łatwo wyjaśnić przez odwołanie do słownictwa aramejskiego. Innym ważnym śladem wskazującym na semickie tło greckich Ewangelii są arameizmy¹⁰. Przy wnikliwej obserwacji tekstu okazuje się, że jest ich więcej w tych fragmentach, które przekazują słowa Jezusa, niż w partiach narracyjnych¹¹. Dlatego uczeni wysuwają przypuszczenie, że redaktorzy Ewangelii mogli korzystać z pisanych aramejskich źródeł logionów Jezusa i „oprawiać” je w bardziej poprawne (z punktu widzenia języka greckiego) teksty narracyjne¹².

Nowego Testamentu na hebrajski pozwala wyjaśnić wiele trudnych miejsc tekstu. Por. D. Bivin, E. Blizzard, *Understanding the difficult words of Jesus*, Arcadia 1983, s. 79-91, 119-169.

⁷ Według rozeznania Papiasza, zacytowanego przez Euzebiusza z Cezarei „Mateusz uporządkował logia (*synētaxato ta logia*) w języku hebrajskim (*Hebraidi dialektō*), a każdy je tłumaczył (*hermēneusen* – ‘interpretował’) jak potrafił” (Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościoła*, 3,39,16). „Język hebrajski” może (choć nie musi) oznaczać tu język aramejski.

⁸ Np. J. Carmignac, *Początki Ewangelii synoptycznych*, Mogilany–Kraków 2009; R. Bartnicki, *Ewangelie synoptyczne*, Warszawa 1996, s. 259-262.

⁹ Ta uwaga nie dotyczy ewangelisty Łukasza. Zob. P. Ostański, *języki używane przez Jezusa...*, dz. cyt., s. 51, 54.

¹⁰ Uczeni mają sporo kłopotów z odróżnianiem arameizmów od hebraizmów, ponieważ sami autorzy biblijni myślą te pojęcia. Przykładem może być tekst Jana: „A On sam dźwigając krzyż wyszedł na miejsce zwane miejscem Czaszki, które po hebrajsku nazywa się Golgota” (J 19,17). Tymczasem określenie „Golgota” nie jest terminem hebrajskim, ale aramejskim. Jest to transkrypcja aramejskiego słowa *gūlgaltâ* (‘czaszka’), ponieważ sufiks *-â* jest w języku aramejskim rodzajem określonym rzeczownika rodzaju żeńskiego w stanie emfatycznym.

¹¹ Ta uwaga dotyczy zwłaszcza Ewangelii Janowej.

¹² Por. B. Knox, *The Aramaic background of the Gospels*, „Reformed Theological Review” 6 (1947) 2, s. 29.

Szczególnie ważnym świadectwem wpływu języka aramejskiego na grecki tekst Ewangelii są aramejskie słowa pospolite i nazwy własne, a nadto całe wyrażenia i zwroty, pozostawione w tekście w formie oryginalnej, jedynie w greckiej transkrypcji¹³.

Przedmiotem niniejszego artykułu będzie analiza aramejskich wyrażeń, czyli konstrukcji wyrazowych zamieszczonych w greckim tekście Nowego Testamentu. Ewangelista przekazali trzy takie wyrażenia. Aramejskie pojedyncze słowa oraz nazwy własne (antroponimy i toponimy) będą wymagać osobnego opracowania.

Eli, Eli, lema sabachthani

Okrzyk Jezusa z Krzyża został przekazany w Ewangeliach w dwóch wersjach:

– „Okolo godziny dziewiątej Jezus zawołał donośnym głosem: Eli, Eli, lema sabachthani? (ēli ēli lema sabachthani), to znaczy Boże mój, Boże mój, czemuś Mnie opuścił?” (Mt 27,46).

– „O godzinie dziewiątej Jezus zawołał donośnym głosem: Eloi, Eloi, lema sabachthani (ēlōi, ēlōi lema sabachthani), to znaczy: Boże mój, Boże mój, czemuś Mnie opuścił?” (Mk 15,34).

Powszechnie uważa się, że Jezus, wołając z Krzyża, zacytował początek Psalmu 22, a dokładniej – jego cztery pierwsze słowa:

„Boże mój, Boże mój, czemuś mnie opuścił?” (’ēlî ’ēlî lāmâ ‘āzabtānî; BH Ps 22,1; MT 22,2).

Psalm 22 jest lamentacją mesjańską, w której cierpiący Mesjasz na przemian skarży się Bogu na swój los i modli się do Niego o ratunek (w. 2-22), a później zmienia ton i zanoszi do Niego modlitwę uwielbienia i dziękczynienia przepęlną radosną pewnością triumfu (w. 23-32)¹⁴.

Lamentacja rozpoczyna się od dwukrotnie powtórzonej inwokacji do Jahwe: ’ēlî ’ēlî. Powtórzenie wskazuje z jednej strony na wielkie cierpienie wołającego, a z drugiej jest znakiem jego tajemniczej więzi i wspólnoty z Jahwe. Takiej bliskości Boga doświadczał Izrael, który na mocy przymierza mógł się zwracać do Pana: ’ēlî. W Psalmie 22 miejsce Izraela zajmuje Mesjasz.

Zaraz po inwokacji ’ēlî ’ēlî rozbrzmiewa skarga ujęta w słowa: „czemuś mnie opuścił?” W tak sformułowanym pytaniu pobrzmiwa nuta zadziwienia udręczo-

¹³ Por. J. Fitzmyer, *Essays on the Semitic background of the New Testament*, Missoula 1974, s. 93-184; J. Jeremias, *Neutestamentliche Theologie. I. Die Verkündigung Jesu*, Gütersloh 1973, s. 16-19; G. Lohfink, *Jezus z Nazaretu. Czego chciał. Kim był*, Poznań 2012, s. 167.

¹⁴ Por. P. Craigie, *Psalms 1-50*, Dallas 2002, s. 197.

nego Mesjasza, dlaczego mimo tak bliskiej Jego relacji z Bogiem zostaje przez Niego opuszczony, a wszelkie wołania o wybawienie i ratunek pozostają bez odpowiedzi¹⁵.

Początek Psalmu 22 wypowiada z krzyża „donośnym głosem” umierający Jezus. Interpretacja tych słów w ustach Zbawiciela stanowi *crux exegetum*. Mogą bowiem być one rozumiane jako wyrzut Syna opuszczonego przez Ojca, wyraz Jego rozpacz oraz beznadziejnej pustki płynącej ze świadomości przegranej misji życiowej¹⁶.

Tego rodzaju ryzykowna interpretacja wynika z wyrwania wersetu Ps 22,2 z kontekstu. Jak wspomniano wcześniej, Psalm 22 jest nie tylko lamentacją, ale także psalmem zaufania i nadziei¹⁷. Nie można też zapominać, iż sam Jezus stwierdził, że nigdy nie jest opuszczony przez swego Ojca¹⁸.

Pytanie: „Boże mój, Boże mój, czemuś Mnie opuścił?”, w ustach Jezusa nie jest więc krzykiem rozpacz, ale głosem wiary i synowskiego przywiązania do Ojca, którego wołą jest zbawić całą ludzkość przez cierpienie swego Syna w opuszczeniu. Bóg jakby ukrywa przez Jezusem swoje oblicze, ale o Nim ani nie zapomina, ani nie pozostawia Go samego¹⁹.

Mateusz przytoczył słowa Ps 22,2 w transkrypcji greckiej, jednakże nie w kanonicznej wersji hebrajskiej ('ēlī 'ēlī lāmā 'āzabtānī), lecz częściowo z języka hebrajskiego (ēli ēli), a częściowo z jego przekładu na aramejski (lema sabachthani).

Ēli jest transkrypcją hebrajskiego 'ēlī, czyli połączenia rzeczownika 'ēl ('Bóg') z przyrostkiem zaimkowym pierwszej osoby liczby pojedynczej ('mój Bóg', 'mój Boże'). Stojącym w pobliżu krzyża wołanie Jezusowe ēli skojarzyło się z Eliaszem, dlatego mówili: *On Eliasza (Ēlian) woła* (Mt 27,47). Słowa ēli i Ēlia (hebr. 'ēlyā) musiały brzmieć podobnie.

Warto zwrócić uwagę na dwie kwestie:

– W paralelnej wersji Markowej inwokacja brzmi nieco inaczej: ēlōi ēlōi (Mk 15,34). Jest to grecka transkrypcja aramejskiej frazy 'ēlāhī 'ēlāhī. To znaczy, że

¹⁵ Por. S. Łach, *Księga Psalmów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 1990, s. 175.

¹⁶ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1979, s. 352.

¹⁷ Por. D. Hagner, *Matthew 14-28*, Dallas 2002, s. 844.

„Kiedy w judaizmie przytacza się jakiś werset, bierze się pod uwagę cały jego kontekst. Jezusza zatem odnosi cały Psalm 22 do siebie”. Zob. D. Stern, *Komentarz żydowski do Nowego Testamentu*, Warszawa 2007, s. 125-126.

Przykładem ufności psalmisty wobec Boga może być werset 25: „Bóg nie wzgardził ani się brzydził nędzą biedaka, ani nie ukrył przed nim swojego oblicza i wysłuchał go, kiedy ten zawołał do Niego [...]”.

¹⁸ Np. „Oto nadchodzi godzina, a nawet już nadeszła, że się rozproszycie – każdy w swoją stronę, a Mnie zostawicie samego. Ale Ja nie jestem sam, bo Ojciec jest ze Mną” (J 16,32).

¹⁹ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, dz. cyt., s. 353.

Marek przekazał cały okrzyk Jezusa po aramejsku: *ēlōi ēlōi lema sabachthani*. Taka wersja inwokacji mniej jednak przypomina imię *Ēlia*.

– Werset Ps 22,2 w wersji targumicznej nie rozpoczyna się aramejską inwokacją *’ēlāhî ’ēlāhî*, ale dokładnie tak samo jak w tekście hebrajskim (czyli *’ēlî ’ēlî*). To oznacza, że słowa *’ēlî ’ēlî* mogą być również wyrażeniem aramejskim, a zatem również u Mateusza cały okrzyk Jezusa jest przekazany po aramejsku.

Lema w okrzyku Jezusa jest grecką transkrypcją aramejskiego zaimka przysłówkowego *lēma* (‘dlaczego’). W niektórych manuskryptach został on zapisany jako *lima* albo *leima*. Jego odpowiednik w hebrajskim tekście Ps 22,2 brzmi *lāmâ*²⁰.

Ostatnie słowo w okrzyku Jezusa zostało przekazane jako *sabachthani*²¹. Jest to transkrypcja aramejskiego słowa *šēbāqtanî* (‘opuściłeś mnie’), pochodzącego od aramejskiego czasownika *šēbaq* (‘opuścić’, ‘pozwolić’) z końcówką czasu przeszłego *-t* i przyrostkiem dopełnieniowym pierwszej osoby liczby pojedynczej *-anî*²².

Czasownik *šēbaq* jest aramejskim ekwiwalentem hebrajskiego terminu *’āzab* (‘opuścić’) użytym w Ps 22,2 (*’āzabtānî*). Kilka manuskryptów greckich zamiast *sabachthani* przekazuje transkrypcję wersji hebrajskiej: *zaphthani*²³.

Warto wspomnieć, że są też uczeni, którzy powołując się na rabiniczne czter-nastowieczne tłumaczenie Ewangelii według Mateusza na hebrajski (tzw. *Shem Tob’s Matthew*²⁴), odnajdują w Mt 27,46 wskazówkę, iż Jezus wołał z krzyża *blšvñ hqvđš* (‘w języku świętym’), czyli hebrajskim. Ponieważ hebrajskie słowo *’āzab* (‘opuścić’) może też znaczyć ‘powodować ból’, ‘wywoływać cierpienie’, dlatego odtwarzają Jezusową frazę *ēli ēli lema sabachthani* w języku hebrajskim jako *’ēlî ’ēlî lūmā ’āzabtānî* (‘Boże mój, Boże mój, ależ każesz mi cierpieć’). W ten sposób nie jest to już okrzyk porzuconego przez Boga Mesjasza, ale stwierdzenie, że Jezus jest cierpiącym Sługą Jahwe²⁵.

Jezusowy okrzyk z Krzyża *ēli ēli (ēlōi ēlōi) lema sabachthani* przekazany przez Mateusza i Marka jest grecką transkrypcją aramejskiej frazy *’ēlî ’ēlî lāmâ šēbāqtanî*. Język aramejski w ustach Jezusa nie może w takich okolicznościach dziwić. Człowiek w sytuacjach trudnych i w chwilach zagrożenia instynktownie i spontanicznie używa języka ojczystego. Dla Jezusa takim językiem był aramejski. Jezus za ziemskiego życia modlił się psalmami po aramejsku i w tym języku zacytował Psalm 22 na Krzyżu.

²⁰ Por. D. Hagner, *Matthew 14-28*, dz. cyt., s. 842.

²¹ Występują różnice pisowni, np. *sabachtanei* (Ⲙ A Δ) i *sabaktanei* (B).

²² Transkrypcja grecka niektórych dźwięków semickich jest trudna, stąd w tekście Nowego Testamentu *š* jest oddane jako *ś*, natomiast greckie *ch* jest transkrypcją semickiego *ch*, *k* lub *q*.

²³ Np. D. W kodeksach starołacińskich występują wersje *zaphthani* (d, ff, h), *zaptani* (b) i *zaththani* (a).

²⁴ Por. G. Howard, *Hebrew Gospel of Matthew*, Macon 1995.

²⁵ Por. Th. McDaniel, *Clarifying New Testament Aramaic names & words and Shem Tob’s Hebrew Gospel of Matthew*, Winnewood 2008, s. 40-41.

Talitha kum

Autorzy biblijni wplatali okazjonalnie w greckie teksty Ewangelii słowa i frazy aramejskie. Bibliści sądzą, że może to być wskazówka, iż Jezus nauczał po aramejsku. Rodzi się jednak pytanie: jeśliby tak było rzeczywiście, to dlaczego redaktorzy zachowywali tylko niektóre powiedzenia Jezusa w oryginale semickim (zawsze zresztą sygnalizując ten fakt)²⁶, a pozostałe przetłumaczyli na grekę?²⁷

Ciekawy przypadek można znaleźć w piątym rozdziale Marka. Ewangelista opisuje tam trzy znaki dokonane przez Jezusa: egzorcyzm (Mk 5,1-20), uzdrowienie kobiety cierpiącej na krwotok (Mk 5,21-34) i wskrzeszenie córki Jaira (Mk 5,35-43). Fraza aramejska znajduje się w ostatniej z perykop, w poleceniu wydanym przez Jezusa dziewczynce, aby powróciła do życia:

„Jezus, ujawszy dziewczynkę za rękę, rzekł do niej: *Talitha kum* (*talitha koum*), to znaczy: Dziewczynko, mówię ci, wstań!” (*korasion soi legō egeire*; Mk 5,41).

Słowo *talitha* jest zapisem greckim aramejskiego rzeczownika *talytā*, formy żeńskiej od słowa *taly* (‘młody mężczyzna’). *Talytā* to ‘panienka’ albo ‘dziewczyn(k)a’. Sam Marek przełożył to określenie na grekę zdrobnieniem od słowa *korē* (‘dziewczyna’, ‘narzeczona’) – *korasion* (‘maleńka dziewczynka’), choć miała już ona dwanaście lat (por. Mt 9,24-25; Mk 6,22.28).

Niektóre manuskrypty zamiast słowa *Talitha* mają imię własne *Tabitha*²⁸. Taka pisownia upodabnia tekst Markowy Mk 5,41 do Łukaszowego opisu wskrzeszenia Tabity z Dz 9,40 (*Tabitha anastēthi*; ‘Tabito, wstań!’). W takim wariantcie tekstu córka Jaira nosiłaby imię Tabita²⁹.

Nakaz powrotu do życia Jezus wyraził czasownikiem *koum*. Jest to transkrypcja aramejskiego (i hebrajskiego) czasownika *qûm* (‘wstać’, ‘podnieść się’) w trybie rozkazującym. Manuskrypty przekazały to słowo w dwóch formach: *koum* (aram. *qûm*)³⁰ i *koumi* (aram. *qûmî*)³¹. Oba słowa są trybem rozkazującym liczby pojedynczej, pierwsze dla rodzaju męskiego, drugie – dla żeńskiego. Poprawna jest oczywiście forma *koumi*, ale wersja *koum* w *textus receptus* Mk 5,41 świadczy, że końcowe *-i* zostało pominięte i tym samym przestała istnieć różnica między formą męską i żeńską. W niektórych manuskryptach *-i* się zachowało, prawdopodobnie ze względu na bardziej rzetelną wiedzę kopistów.

²⁶ Przykładem może być ten zapis: „Jezus wejrząwszy na niego rzekł: Ty jesteś Szymon, syn Jana, ty będziesz nazywał się Kefas [słowo aramejskie] – to znaczy: Piotr” [przekład grecki] (J 1,42).

²⁷ Por. P. Ostański, *Języki używane przez Jezusa...*, dz. cyt., s. 64.

²⁸ Np. Kodeks Waszyngtoński, minuskuły 28, 245, 349, niektóre wersje starołacińskie i Wulgaty.

²⁹ Por. R. Guelich R., *Mark 1-8:26*, Dallas 2002, s. 291.

³⁰ Np. ⋈ B C L M N Σ 33 892.

³¹ Np. A D Q P F.

Dlaczego logion Jezusa wypowiedziany do zmarłej dziewczynki został przekazany przez Marka w języku aramejskim? Bibliści podają kilka rozwiązań.

Jedno z nich wychodzi z faktu, iż działo się to w Galilei. Choć językiem ojczystym dla Galilejczyków był język aramejski, to wielu z nich posługiwało się swobodnie również greką, swoim drugim językiem. Żydzi mieszkali przecież wśród pogan i trudno sobie wyobrazić, aby mieszkańcy Tyru, Sydonu, Seforis czy Dekapolu mówili po hebrajsku czy aramejsku. Językiem ludności nieżydowskiej był grecki.

Jezus spędził nie tylko swoje dzieciństwo, ale także większość życia w Galilei, wśród pogańskich mieszkańców tych terenów. Jakiś czas mieszkał też w Kafarnaum, które stanowiło bramę do Baszanu i było miejscem tak znaczącym, że miało nawet urząd celny (Mk 2,14). Jako rzemieślnik Jezus prowadził interesy w poganami w Nazarecie i w pobliskim Seforis³². Można się domyślać, że posługiwał się greką biegle, najpierw w transakcjach, a później podczas nauczania ludzi³³. Jego bliskim współpracownikiem był Mateusz, były poborca podatków, który w pracy używał języka greckiego. W otoczeniu Jezusa znajdowali się też rybacy, którzy potrzebowali greckiego do prowadzenia interesów i sprzedaży ryb³⁴.

Nie ma wątpliwości, że Jezus po grecku rozmawiał z Syrofenicjanką (Mk 7,24-30), a także z „Grekami” (J 12,20-26) i Piłatem (J 18,33-38; 19,9-12). Wiele wskazuje, że tzw. *Kazanie na górze* zostało wygłoszone po grecku (Mt 4,25-5,1; Łk 6,17-18)³⁵. Gdyby więc założyć, że Jezus nauczał po grecku, wówczas mógł On w koniecznych momentach wplatać w grekę zwroty aramejskie, np. *Talitha kum*. Otóż mała dziewczynka, a przy tym córka oficjela żydowskiego, nie znała jeszcze zapewne języka greckiego, dlatego Jezus wydał jej polecenie wstania w zrozumiałym dla niej języku. Ewangelista Marek przytoczył te słowa w Ewangelii w języku, w jakim rzeczywiście one padły, ale natychmiast zasygnalizował ten fakt i dał przekład z aramejskiego na grecki: „to znaczy: Dziewczynko, mówię ci, wstań!” (Mk 5,41)³⁶.

Inni bibliści uważają, że słowa przekazywane w wersji aramejskiej były szczególnie ważne dla pierwotnej aramejskojęzycznej wspólnoty chrześcijańskiej. Były to bowiem słowa samego Zbawiciela, które podkreślały dramaturgię i emocje wydarzenia, niosły uzdrowienie oraz miały wielką wagę teologiczną

³² Por. J. Fitzmyer, *Did Jesus speak Greek*, „Biblical Archaeology Review” 18(1992) 5, s. 61.

³³ Por. A. Roberts, *Greek. The language of Christ and His apostles*, London 1888, s. 172-173.

³⁴ Por. S. Porter, *Jesus and the use of Greek in Galilee*, w: *Studying the historical Jesus. Evaluations of the state of current research*, red. B. Chilton, C. Evans, Leiden 1994, s. 136.

³⁵ Por. P. Ostański, *Języki używane przez Jezusa...*, dz. cyt., s. 65.

³⁶ Por. A. Roberts, *Greek. The language...*, dz. cyt., s. 104-106; P. Ostański, *Języki używane przez Jezusa...*, dz. cyt., s. 64.

na. Dlatego zachowano je w brzmieniu oryginalnym, a dla nieznaających aramejszczyzny przetłumaczono je zaraz na bardziej zrozumiały język³⁷.

Jota i kreska

Kolejna analizowana konstrukcja wyrazowa nie zawiera co prawda słownictwa aramejskiego, ale jej podglebie jest aramejskie. Wyrażenie pojawia się w perykopie o stosunku Jezusa do Prawa (Mt 5,17-20). Passus ten pełni bardzo ważną funkcję nie tylko w „Kazaniu na górze” (którego jest częścią), ale w całej Ewangelii Mateuszowej. Pouczenia moralne Jezusa mogły wydawać się słuchaczom i czytelnikom Ewangelii tak radykalne, a nawet sprzeczne z duchem Tory Mojżeszowej, że należało wyraźnie uściślić Jezusowy stosunek do Prawa. Wydawać by się mogło, że Jezus swoimi posunięciami anuluje Mojżeszowe Prawo. Tymczasem On koryguje jedynie błędne rozumienie Tory i daje jej prawdziwy i ostateczny wykład³⁸.

Jezus zachowuje w mocy Prawo Mojżeszowe i uczy, że musi być ono wypełnione w najdrobniejszych szczegółach. Właśnie sposób określenia tych niepozornych szczegółów Tory ma w logionie Jezusa język aramejski w tle:

„Zaprawdę bowiem powiadam wam: Dopóki niebo i ziemia nie przeminą, ani jedna jota, ani jedna kreska (*iōta hen ē mia keraia*) nie zmieni się w Prawie, aż się wszystko spełni” (Mt 5,18).

Izraelici mieli zwyczaj wyrażać małość i niepozorność czegoś, zestawiając to z ziarnkiem gorczycy (Mt 13,31 i par.; Mt 17,20 i par.). W analizowanym pouczeniu Jezusa tę samą rolę odgrywają określenia *jota* i *kreska* (*iōta – keraia*). *Iōta* jest nazwą najmniejszej litery (samogłoski *ι*) w alfabecie greckim. W czasach redakcji Nowego Testamentu, kiedy pisano jedynie dużymi literami, czyli majuskułą, litera *jota* (*I*) nie była aż tak bardzo mała. Bez wątplenia w logionie Jezusowym *jota* reprezentuje hebrajską i aramejską spółgłoskę *ʾ* (*yod*), która w obu alfabetach jest najmniejszą, najbardziej niepozorną literą. Potwierdzeniem tej interpretacji może być manuskrypt „A” Shem Tob’s Matthew, w którym określenie *iōta* jest oddane słowem *yvd* (*yod*). Inne manuskrypty mają przekład bardziej ogólny: *ʾyt* (‘litera’, ‘znak’)³⁹.

Drugi człon wyrażenia, *keraia*, oznacza ‘rozek’, ‘kreseczkę’, ‘haczyk’ i odpowiada hebrajskiemu *neqūdâ* (‘punkt’, ‘kropka’, por. Pnp 1,11) albo *qôc* (‘kolec ciernia’; por. np. Oz 10,8). W pouczeniu Mt 5,18 chodzi o taką małą kreszcz-

³⁷ Por. J. Emerton, *The problem of vernacular Hebrew in the first century AD and the language of Jesus*, „Journal of Theological Studies” 24(1973) 1, s. 19; H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 2007, s. 168.

³⁸ Por. D. Hagner, *Matthew 1-13*, Dallas 2002, s. 103.

³⁹ Por. Th. McDaniel, *Claryfying New Testament...*, dz. cyt., s. 22.

kę czy też punkcik, które dopisane do litery zmieniają ją w literę podobną do niej z wyglądu, a jednak inną. Jedna mała kropka można zmienić 𐤒 w 𐤓, 𐤔 w 𐤕, 𐤖 w 𐤗, a 𐤘 w 𐤙⁴⁰.

W wersecie Mt 5,18 *iōta* i *keraiā* oznaczają najmniejsze znaki pisarskie w alfabecie aramejskim (i hebrajskim) i są obrazem czegoś, co jest wyjątkowo małe i pozbawione znaczenia. Jezus przywołuje te maleńkie znaki graficzne, aby pouczyć, że nie tylko nie zamierza znieść Prawa, ale chce je wypełnić w najdrobniejszych szczegółach, nawet tak niepozornych jak litera 𐤙 w tekście czy drobna kreseczka nadająca literze właściwe znaczenie.

Podsumowanie

W Nowym Testamencie występują trzy wyrażenia aramejskie lub pochodzenia aramejskiego, które pisarze biblijni zapisali literami greckimi. Fragmenty te dowodzą aramejskiego podłoża greckich ksiąg Nowego Testamentu i świadczą o dużej popularności języka aramejskiego w I wieku po Chr. Tym językiem mówił na co dzień Jezus, w tym języku zapisywano krążące wśród ludzi logiony Jezusa i tym językiem posługiwały się pierwsze wspólnoty chrześcijańskie⁴¹.

Okrzyk Jezusa z krzyża słowami Psalmu 22 w wersji aramejskiej (*ēli ēli lema sabachthani*; Mt 27,46; Mk 15,34) może stanowić potwierdzenie, że w dramatycznych chwilach człowiek instynktownie używa języka ojczystego. Polecenie wydane zmarłej córce Jaira po aramejsku (*talitha koum*; Mk 5,41) może świadczyć, że dziewczynka znała jedynie ten język. Porównanie najdrobniejszych przekazów Tory do najmniejszych znaków pisarskich alfabetu aramejskiego (*iōta* – *keraiā*; Mt 5,18) odsłania obrazowość języka Jezusa, który był czytelny dla Jego aramejskojęzycznych słuchaczy.

Obok wyrażen aramejskich w Ewangeliach znajduje się wiele pojedynczych słów aramejskich, a także aramejskich nazw własnych (geograficznych i imion osób). Wymagają one osobnego opracowania.

Eli, Eli, lama sabachthani? (Mt 27:46) Aramaic Phrases in the Greek New Testament

Summary

There is no doubt that in Jesus' times the three ancient languages, Hebrew, Aramaic, and Greek were commonly spoken in Roman Palestine. It is also beyond discussion that Jesus' mother tongue was Aramaic.

⁴⁰ Przez analogię – w alfabecie łacińskim jedną kreseczką można zmienić „F” w „E”, „C” w „G”, a „P” w „R”.

⁴¹ Por. P. Ostański, *Języki używane przez Jezusa...*, dz. cyt. s. 54-55.

There are many Aramaic wordings in the Greek New Testament that are hinting at the original language of Jesus' sermons. The aim of this paper is to investigate three Aramaic phrases in the Greek Gospels: Jesus' cry from the cross (*Eli, Eli, lema sabachthani?*; Mt 27:46; Mk 15:34), his command to the daughter of Jairus (*Talitha koum*; Mk 5:41) and his allusion to Aramaic characters (*iôta – keraia*; Mt 5:18).

Furthermore, there are also many Aramaic common words and proper names (personal and place names) in the Greek New Testament. They will require an extra future research.

Keywords

Aramaic, the Greek New Testament

Słowa kluczowe

język aramejski, grecki Nowy Testament

Literatura poszerzająca zagadnienie

- Bartnicki R., *Jezus jako Głosiciel Ewangelii*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 27(2014) 1, s. 51-85.
- Dąbek T., „Dopóki niebo i ziemia nie przeminą, ani jedna jota, ani jedna kreska nie zmieni się w Prawie, aż się wszystko spełni” (Mt 5,18), w: *Pan moim światłem. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Jerzego Chmiela w 65. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2000, s. 148-158.
- Fitzmyer J., *The Aramaic language and the study of the New Testament*, „Journal of Biblical Literature” 99(1980) 1, s. 5-21.
- Hurst L., *The neglected role of semantics in the search for the Aramaic words of Jesus*, „Journal for the Study of the New Testament” 28(1986), s. 63-80.
- Jaromin J. *Siedem słów z krzyża*, „Scriptura Sacra” 2(2008), s. 117-130.
- Kahle P., *Das zur Zeit Jesu in Palästina gesprochene Aramäisch*, „Theologische Rundschau” 17(1949) 3, s. 201-216.
- Klawek A., *Eli, Eli, lamma sabachthani*, „Tygodnik Powszechny” 8(1952) 14, s. 2.
- Knox B., *The Aramaic background of the Gospels*, „Reformed Theological Review” 6(1947) 2, s. 24-29.
- McDaniel Th., *Clarifying New Testament Aramaic names & words and Shem Tob's Hebrew Gospel of Matthew*, Winnewood 2008.
- Montgomery J., *Some Aramaisms in the Gospels and Acts*, „Journal of Biblical Literature” 46(1927) 1-2, s. 69-73.
- Napora K., *Thalitha kum*, „Czas Serca” 22(2012) 4, s. 38-39.
- Ostański P., *Języki używane przez Jezusa na tle sytuacji językowej w rzymskiej Palestynie*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 23(2015) 2, s. 45-74.
- Paciorek A., *Psalterz w Mateuszowym opisie Męki Jezusa*, „Roczniki Biblijne” 1(2009), s. 177-189.

- Pawlak L., „Boże mój, Boże mój, czemuś Mnie...?” (Ps 22,2). Z Jezusem na krzyżu (Mt 27,46; Mk 15,34), „Słowo Krzyża” 6(2012), 79-84.
- Rubinkiewicz R., Mk 15,34 i Hbr 1,8-9 w świetle tradycji targumicznej, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 25(1978) 1, 60-67.
- Segert S., *The languages of historical Jesus*, „Communio Viatorum” 44(2002) 2, s. 161-173.
- Selby G., *The language in which Jesus taught*, „Theology” 86(1983) 711, s. 185-193.
- Stefański J., *Odkryć Chrystusa przez hebrajskie słowa Psalmu 22 na Golgocie*, „Studia Gdańskie” 37(2015), s. 37-49.
- Szmajdziński M., *Język aramejski. „Lingua franca” starożytnego Bliskiego Wschodu*, w: „*Gloriam praecedat humilitas*” (Prz 15,33). *Księga Pamiątkowa dla Księdza Profesora Antoniego Troniny w 70. rocznicę urodzin*, red. M. Szmajdziński, Częstochowa 2015, s. 737-755.
- Torrey Ch., *The Aramaic of the Gospels*, „Journal of Biblical Literature” 61(1942) 2, s. 71-85.
- Tresham A., *The languages spoken by Jesus*, „Master’s Seminary Journal” 20(2009) 1, s. 71-94.
- Zawadzki R., *The prayer of Jesus on the cross*, „Verbum Vitae” 11(2012) 22, s. 93-110.
- Zbroja B., *Teologia wypowiedzi Jezusa z krzyża*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 65(2012) 3, s. 211-224.